

Hermann Bieder

Salzburg

**Z historii białoruskiej gramatykografii:
Rękopiśmienne gramatyki Karusia Kahańca
i Antona Łuckiewicza w aspekcie porównawczym**

Początki białoruskiej gramatykografii są mało zbadane. Do najwcześniejszych prób kodyfikacji nowego białoruskiego języka literackiego należą niedokończone i niewydane dotąd gramatyki rękopiśmienne Karusia Kahańca (początek XX wieku) i Antona Łuckiewicza (Wilno 1916). Podstawą do porównania obu gramatyk służą monografia Iwana K. Hermanowicza *Беларускія мовазнаўцы. У двух тамах*, t. 1, Minsk 2006 (rozdział *Карусь Каганец*, s. 178–190) oraz rękopiśmienny tekst gramatyki Antona Łuckiewicza (*Anton Łuckiewič: Bielaruskaja hramatyka. Čaść I. Fonetyka i etymologija*, Wilnia 1916 hod, 72 s.), który został znaleziony na początku lat 1990-ch przez niemieckiego uczonego Karla Gutschmidta na Uniwersytecie Hamburskim. Planowana edycja gramatyki Łuckiewicza jest przeze mnie w zasadzie zakończona i powinna wkrótce zostać wydana.

Wymienione pierwsze gramatyki nowego białoruskiego języka literackiego (abstrahując od wcześniejszych nieopublikowanych prób kodyfikacji XIX wieku) składają się z rozdziałów fonetyki i morfologii, nie zawierają jednak rozdziału o składni. W swoich gramatykach obaj autorzy omawiali fonetykę tylko pobieżnie, koncentrując się przede wszystkim na morfologii. Gramatyka Kahańca napisana jest cyrylicą, w przeciwieństwie do łacińskiej pisowni gramatyki Łuckiewicza (w cytatach uwzględniam różne alfabety).

Fonetyka

W fonetycznej części obaj autorzy niedokładnie rozgraniczają pytania dotyczące pisowni i fonetyki, co jest metodycznie błędne. Skutki tego uwidaczniają się w klasyfikacji inwentarza dźwięków i systemu ortograficznego. Przy klasyfikacji liter względnie dźwięków Kahaniec wychodzi z systemu rosyjskiej cyrylicy, podczas gdy Łuckiewicz nawiązuje do systemu pisma łacińskiego w wersji polskiej. Pod względem graficznym Kahaniec rozdziela litery na znaki samogłoskowe i spółgłoskowe; Łuckiewicz natomiast analizuje z punktu widzenia fonetyki i rozdziela inwentarz fonemów na samogłoski, półsamogłoski (*j, ů*) i spółgłoski. Na podstawie pisemnej fiksacji dźwięków Kahaniec rozróżnia twarde i miękkie (jotowane) znaki samogłoskowe (na wzór pisowni rosyjskiej); odnośnie wymowy błędnie przeciwstawia Łuckiewicz grupę „twardych” samogłosek (*a, e, o, u, y*) miękkiej samogłosce *i* (w oparciu o pisownię polską). Znaki spółgłoskowe pisma łacińskiego dzieli Kahaniec na proste (*l, m, n* etc.) i złożone (*rz, cz, sz*). Słusznie rozgranicza Łuckiewicz spółgłoski miękkie i twarde. Z punktu widzenia ortografii i fonetyki rozgranicza Kahaniec litery (o wartości dźwiękowej) od (specyficznych) znaków fonetycznych (o funkcjach suprasegmentalnych) i znaków interpunkcji. W odróżnieniu od Kahańca Łuckiewicz przeciwstawia tylko litery i znaki interpunkcji. Z powyższych danych wynika, że Kahaniec i Łuckiewicz analizują w metodycznie podobny sposób skład liter i dźwięków białoruskiego języka literackiego. Możliwym jest, że Łuckiewicz miał wgląd do rękopisu Kahańca, albowiem wiadomym jest, że Kahaniec i Jakub Kołas (który współpracował z Łuckiewiczem w redakcji gazety *Naša Niva*) pozostawali w bliskim kontakcie. Możliwym jest również, że podobny opis fonetycznego i ortograficznego systemu białoruskiego języka literackiego w obu gramatykach opiera się po prostu na stanie wiedzy w ówczesnych gramatykach szkolnych języka rosyjskiego i polskiego. Poza tym należy wspomnieć, że Łuckiewicz zajmuje się różnymi poszczególnymi problemami białoruskiej fonetyki i pisowni (na przykład realizacja samogłosek akcentowanych i nieakcentowanych, zmiana miejsca nacisku w paradygmatach słowotwórczych, protezy spółgłoskowe i samogłoskowe, ruchome samogłoski, zapożyczone fonemy i t. d.), których to Kahaniec w ogóle nie porusza.

Morfologia

Rozdział morfologii jest podzielony w obu gramatykach według tradycyjnych założeń nauki o częściach mowy. Jednakże kolejność części mowy

w obu gramatykach jest różna. Kahaniec omawia części mowy w następującej kolejności: rzeczownik, przymiotnik, czasownik, liczebnik, zaimek, przyimek, przysłówek, spójnik i wykrzyknik. Łuckiewicz opisuje części mowy w nieco odrębnej kolejności: rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek, czasownik, przysłówek, spójnik, przyimek i wykrzyknik. Kahaniec i Łuckiewicz wywodzą potrzebne do opisu systemu językowego terminy gramatyczne z cech semantycznych i właściwości funkcjonalnych każdej części mowy. Analizując poszczególne części mowy obaj autorzy koncentrują się na definicji odpowiedniej części mowy, jej semantycznej klasyfikacji i charakterystyce oraz właściwościach składniowych. W końcu kładą nacisk na opis kategorii gramatycznych i typów fleksyjnych odpowiedniej części mowy.

Rzeczowniki podzielone są w obu gramatykach z punktu widzenia semantyki na imiona pospolite i własne. Kahaniec omawia kategorie rzeczownika w przeciwieństwie do Łuckiewicza w następującej kolejności: liczba, rodzaj gramatyczny i przypadek; Łuckiewicz – rodzaj gramatyczny, przypadek i liczba. Obaj gramatycy rozróżniają trzy liczby, mianowicie liczbę pojedynczą, mnogą i podwójną. Również co dotyczy rodzaju gramatycznego rzeczownika obaj autorzy zgodnie dzielą na męski, żeński i nijaki. Oprócz tego obaj gramatycy wymieniają grupę rzeczowników, mającą naturalną płeć męską albo żeńską. W kategorii przypadków rozróżnia Kahaniec osiem przypadków, Łuckiewicz – tylko siedem. Różnica ta spowodowana jest przez to, że Kahaniec rozdziela specyficznie wołacz na dwie funkcje – przypadek zwracania się i przypadek odpowiedzi (*прыпадак клічы, прыпадак водзы-цы* Г 186). Kolejność wyliczenia poszczególnych przypadków jest jednakowa w obu gramatykach (wołacz figuruje po mianowniku).

Punktem wyjścia do ustalenia czterech deklinacji w odmianie rzeczowników dla obu autorów jest rodzaj gramatyczny i system fleksyjny. Rozróżniają oni w konwergentnej kolejności: rzeczowniki rodzaju męskiego na spółgłoskę twardą i miękką oraz *j*, a także rodzaju nijakiego na *-o* i *-e* [deklinacja o temacie *-o*]; rodzaju żeńskiego i męskiego na *-a*, *-ja* [deklinacja o temacie *-a*]; rodzaju żeńskiego na spółgłoskę miękką albo twardą [deklinacja o temacie *-i*]; rodzaju nijakiego na *-jo* i *-ja* [resztki deklinacji spółgłoskowych]. Obaj filolodzy podają także paradygmaty czterech typów deklinacyjnych i komentują ich osobliwości fleksyjne. Warto zwrócić uwagę na to, że obaj podają formy wołacza w paradygmatach rzeczowników żywotnych i nieżywotnych wszystkich czterech deklinacji (oraz ich podtypów) w liczbie pojedynczej i mnogiej, i to wbrew temu, że w mowie mówionej odróżniają się one jednak tylko w niektórych wypadkach (w liczbie pojedynczej rzeczowników żywotnych i nieżywotnych pierwszej i drugiej deklinacji) od

form mianownika/biernika. Oprócz tego Kahaniec i Łuckiewicz starali się o kodyfikację form narzędnika liczby podwójnej zachowanych również tylko w wypadku niektórych rzeczowników.

Przedstawienie **przymiotnika** przez Kahańca i Łuckiewicza zasadniczo się nie różni. Z semantycznego punktu widzenia obaj filolodzy dzielą przymiotniki na odnośne i jakościowe (Łuckiewicz wspomina poza tym typ przymiotników dzierżawczych). W przeciwieństwie do Łuckiewicza Kahaniec podaje również formy zdrobniałe przymiotników jakościowych. Łuckiewicz wskazuje wyraźnie na kategorie przymiotnika (rodzaj gramatyczny, liczba i przypadek), podczas gdy Kahaniec wspomina je tylko w ramach paradygmatów. Łuckiewicz dzieli odmianę przymiotników w liczbie pojedynczej i mnogiej na typy deklinacyjne twarde, miękkie i mieszane, podczas gdy Kahaniec ogranicza się przypuszczalnie tylko do podania wzorów deklinacyjnych wszystkich rodzajów w liczbie pojedynczej i mnogiej. W paradygmatach przymiotników jakościowych obaj autorzy odróżniają końcówki pełne (przydawkowe) i skrócone (orzecznikowe). Łuckiewicz rozróżnia poza tym nieakcentowane i akcentowane końcówki przymiotnikowe. Obaj włączają wołącz do systemu deklinacyjnego przymiotnika, jednakże postulowane formy wołącza w liczbie pojedynczej i mnogiej nie odróżniają się od form mianownika. W miejscowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego i nijakiego Kahaniec wprowadza przypuszczalnie (z tekstu nie wynika to wyraźnie) końcówkę przymiotnikową *-om/-iom*, podczas gdy Łuckiewicz nie włącza tę (rosyjską) końcówkę do paradygmatu przymiotnikowego. Zgodnie z oczekiwaniem obaj filolodzy dzielą stopniowanie na formy równe, wyższe i najwyższe. Dodatkowo Łuckiewicz omawia deklinację stopnia wyższego (włącznie z alternacjami morfonologicznymi) oraz supletywne formy stopniowania.

Obaj filolodzy opisują **czasownik** w odniesieniu do kategorii gramatycznych i systemu fleksyjnego. Kahaniec omawia kategorie czasownikowe w następującej kolejności: czas, tryb, osoba, strona i aspekt, a opuszcza przypuszczalnie liczbę. Łuckiewicz omawia kategorie czasownikowe w odmienną do Kahańca kolejności, a mianowicie: strona, aspekt, tryb, czas, liczba i osoba. Odnośnie kategorii czasu Kahaniec rozróżnia trzy czasy – czas teraźniejszy, przeszły i przyszły. Formy przyszłe dzieli na trzy rodzaje: a) syntetyczne formy czasowników aspektu dokonanego (typ *зработлю*) i analityczne formy czasowników niedokonanych z czasownikiem posiłkowym *быть* (typ *буду рабiць*); b) syntetyczne formy czasowników aspektu dokonanego i niedokonanego stworzone przy pomocy czasownika posiłkowego *имати* (typ *зработiцiмy* i *рабiцiмy*); c) analityczne formy czasowników aspektu niedokonanego stworzone przy pomocy słowa posiłkowego *мецi* (typ *маю рабiць*).

Łuckiewicz zaplanował jeszcze bardziej złożony system czasów, wprowadzając podział nie tylko w czasie przyszłym, lecz również w czasie przeszłym. Dla niego system czasów składa się z czasu teraźniejszego, dwóch czasów przeszłych (przeszły i zaprzyszły) i kilku typów czasu przyszłego: a) analityczny niedokonany czas przyszły z prepozycyjnym czasownikiem posiłkowym *budu* albo *maju*, albo także z postpozycyjnym słowem posiłkowym *maju* w połączeniu z bezokolicznikiem niedokonanym (typu *budu rabić*, *maju rabić*, *rabicimu*), b) czas przyszły dokonany składający się z dokonanej formy czasu teraźniejszego albo postpozycyjnego słowa posiłkowego *maju/imu* w połączeniu z bezokolicznikiem dokonanym (typu *zrablju* albo *zrubicimu*). A zatem obaj gramatycy mieli różnorodne idee w odniesieniu do realizacji form czasowych czasu przeszłego, jednakże nie do czasu teraźniejszego i przyszłego. W obu gramatykach zgodny jest podział kategorii trybu (tryb orzekający, rozkazujący, przypuszczający, bezokolicznik) oraz osoby gramatycznej (pierwsza, druga, trzecia osoba). W odniesieniu do kategorii strony znowu pojawiają się różnice w obu gramatykach, przy czym mieszają obaj tranzytywność/intranzytywność z kategorią trybu. Kahaniec dzieli wspomnianą kategorię na stronę czynną, zwrotną, wzajemną (reciprocum) i nieprzechodnią. Łuckiewicz rozróżnia wstępnie tranzytywność od nietranzytywności oraz dzieli tranzytywność na stronę czynną, bierną, zwrotną i wzajemną. Aspekt czasownikowy dzielą zgodnie Kahaniec i Łuckiewicz na niedokonany (czynności trwale lub wielokrotne) i dokonany (czynności rezultatywne lub jednokrotne). Także odnośnie podziału liczby na pojedynczą i mnogą wywody Kahańca i Łuckiewicza pokrywają się.

Kahaniec i Łuckiewicz różnorodnie interpretują system koniugacyjny. Kahaniec odróżnia tylko dwie koniugacje, przy czym zalicza do pierwszej czasowniki z segmentami wygłosowymi *-аць/-яць* albo *-ацї/-яцї* oraz *-чы* i *-цї*, do drugiej zaś czasowniki z segmentami wygłosu *-ыцї/-іцї*. W przeciwieństwie do niego Łuckiewicz rozróżnia trzy koniugacje: Do pierwszej zalicza czasowniki z końcówką 1. osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego na *-m* (typu *jem*, *dam*), do drugiej należą czasowniki z samogłoską tematyczną *-e-* w 2.–3. osobie liczby pojedynczej i 1.–2. osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego (typu *hulaješ*), trzecia koniugacja dotyczy czasowników z samogłoską tematyczną *-i/-y* we wspomnianych powyżej osobach czasu teraźniejszego (typu *lubiš/haryš*). Kahaniec i Łuckiewicz już rozróżniają w werbalnej fleksji proste (syntetyczne) i złożone (analityczne) formy czasownikowe. Obaj autorzy uwidaczniają koniugacje przy pomocy paradygmatów form czasownikowych. Łuckiewicz dostarcza poza tym szczegółowy komentarz do podtypów koniugacji zawierających specyficzne końcówki oso-

bowe, alternacje morfonologiczne oraz właściwości akcentu słownego i t. d.). Dodatkowo kładzie on nacisk na wytłumaczenie wywodu form czasownikowych z tematu czasu teraźniejszego i bezokolicznika. W końcu szczegółowo omawia tworzenie imiesłowów oraz imiesłowów przysłówkowych.

Liczebniki Kahaniec i Łuckiewicz dzielą w jednakowej kolejności z punktu widzenia semantyki na główne, porządkowe, ułamkowe i zbiorowe, z tą różnicą że Łuckiewicz dodaje do nich jeszcze liczebniki mnożne. Dodatkowo dzieli Łuckiewicz liczebniki jeszcze na określone i nieokreślone. Zarówno Kahaniec jak i Łuckiewicz zaliczają niektóre rzeczowniki o znaczeniu ilościowym, jak na przykład *paławina, ćwierć, para, dziesiątak, sotnia*, do liczebników. Zgodnie z tym, obaj gramatycy twierdzą, że liczebniki mogą być odmieniane jak rzeczowniki lub przymiotniki. Zasługuje na uwagę, że paradygmat liczebnika *sto* zawiera niemalże zgodne archaiczne formy przypadkowe w obu gramatykach.

Również **przysłówek** dzielą obaj autorzy podobnym sposobem według jego znaczenia i wywodu na kilka semantycznych grup: Kahaniec wylicza sześć znaczeniowych grup przysłówków, a mianowicie: miejscowe, czasowe, przyczynowe, liczebne oraz przysłówki sposobu, do których dodaje również grupę pochodnych (odprzymiotnikowych) przysłówków. Z punktu widzenia semantyki Łuckiewicz dzieli przysłówki na miejscowe, czasowe, przyczynowe i sposobowe; dodatkowo wskazuje na pochodność przysłówków odprzymiotnikowych. Jak widać Kahaniec odróżnia się od Łuckiewicza odnośnie dzielenia przysłówków tylko tym, że uwzględnia jeszcze grupę przysłówków liczebnych.

Opis **przyimków** w obu gramatykach znacznie się różni, aczkolwiek Łuckiewicz omawia je bardziej szczegółowo. W obu gramatykach zgadza się tylko morfologiczny podział przyimków na proste i złożone. Łuckiewicz omawia dokładnie rozgraniczenie formalnie identycznych przyimków i przedrostków, dzieli przyimki na ilość wymaganych przypadków (jeden, dwa, trzy) i podaje przegląd poszczególnych przypadków (dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik, miejscownik), z którymi łączą się różne przyimki. Pozostałe części mowy, mianowicie zaimki, spójniki oraz wykrzykniki, omawia tylko Łuckiewicz, podczas gdy brakuje ich całkowicie u Kahańca.

Terminologia

Obaj autorzy stworzyli podstawy do rozbudowy terminologii językoznawczej języka białoruskiego, które do tej pory niesłusznie przypisywano tylko B. Taraszkiewiczowi (widocznie z powodu niezajomości innych daw-

niejszych źródeł filologicznych). Statystyka wykazała, że **Kahaniec** stworzył 55 jednowyrazowych oraz 70 dwuwyrazowych terminów językoznawczych. Jednowyrazowe terminy oznaczają z reguły centralne pojęcia morfologii, fonetyki, jak również grafiki, pisowni i interpunkcji. Przeważnie chodzi o następujące terminy jednowyrazowe (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki/imiesłowy): *абэцадла*, *акаюшчы*, *аснова (слова)*, *бэзударны* „nieakcentowany”, *галоснік* „wykrzykownik [część mowy]”, *галасок* „dźwięk językowy”, (*славянская*) *гутарка* „język słowiański”, *двухкроп’е* „dwukropek”, *заімак*, *закавука* „przecinek”, *залог* „tryb”, *злуч* „łącznik”, *злучок* „spójnik”, *знак* „znak językowy”, *звязка* „związek składniowy”, *зык* „dźwięk językowy”, *іменнік* „rzeczownik”, *канчар* „końcówka”, *клічнік* „wykrzykownik”, *лічба*, *лічэбнік*, *літэра*, *недаказ* „wielokropek”, (*полешук*) *окае*, *паясняч* „przysłówek”, *паведанне* „syntagma; zdanie”, *працяжка* „myślnik”, *правопісма* „ortografia”, *прэдслоў* „przyimek”, *прыметнік*, *прыпадак*, *прысвіст* „asybilacja”, *пытаннік* „znak zapytania”, *сагалосны* „spółgłoska”, *самагалосны* „samogłoska”, *склад* „zgłoska”, *скланенне* „deklinacja”, *спражэнне* „konjugacja”, *ступні прыроўнання* „stopnie porównania”, *укланенне* „tryb”, *чужэслоў* „cudzysłów”, *чын* „aspekt czasownikowy”, *чыннік* „czasownik”. Pewna ilość tych podstawowych terminów jednowyrazowych tworzących często hyperonymy (terminy nadrzędne) wymagała rozdzielenia terminologicznego (sprecyzowania), to znaczy stworzenie hyponymów (terminów podrzędnych), co osiągnął Kahaniec przez połączenie terminów rzeczownikowych z przymiotnikami przydawkowymi oraz imiesłowami (na przykład *паясняч* „przysłówek”: *мясцовы*, *часовы*, *прычынны*, *прыметны* „przysłówek odprzymiotnikowy”, *чыслёны* „przysłówek liczebny”, *спосабавы* „przysłówek sposobu”).

W znacznie rozszerzonej gramatyce **Łuckiewicza** można stwierdzić około dwa razy więcej terminów lingwistyczno-filologicznych aniżeli w pracy Kahańca. Zawiera ona 80 najczęściej jednowyrazowych terminów nadrzędnych oraz 182 dwu- lub wielowyrazowych terminów podrzędnych. Spośród tych 80 jednowyrazowych terminów reprezentujących przeważnie podstawowe pojęcia językoznawcze bazuje 68 na materiale słowiańskim, głównie białoruskim, i tylko 12 na słownictwie greko-łacińskim. Porównanie jednowyrazowych hyperonimicznych terminów gramatyki Łuckiewicza i Kahańca prowadzi do zdumiewającego wniosku, że więcej niż połowa tych terminów pokrywa się albo całkowicie albo przynajmniej częściowo. 29 takich terminów, a mianowicie 27 białoruskich oraz 2 greko-łacińskie, odznaczają się **całkowitą (formalną i semantyczną) konwergencją** w obu gramatykach: *аснова слова* L 52 = *аснова слова* Г 186; *асоба* L 49 = *асоба* Г 187; *čas* L 45, 48–49 = *час* Г 187; *častka* „element, część; partykuła” L 33, 64 = *част-*

ка „część słowa; zgłoska” Г 184; *čuzestoj* L 8 = *чужеслоў* Г 183; *čyn* „aspekt” L 47 = *чын* Г 187; *čynnik* „czasownik” L 45 = *чыннік* Г 184; *halosnik/halosnik* „wykrzyknik” [część mowy] L 10, 69 = *галоснік* Г 184, 189; *hawaryc* L 3 = *гаварыць* Г 181, 182; *imiennik* „rzeczownik” L 6–10 = *іменнік* Г 184; *kančar* L 6 = *канчар* Г 185, 186; *kličnik* L 8 = *клічнік* Г 183; *kropka* L 8 = *кнопка* Г 183; *ličebnik* L 9, 34 = *лічэбнік* Г 184; *towa* L 1–9 = *мова* Г 180; *prawopismo* LBT 24 [1916]) = *правопісма* Г 182; *prymietnik* L 2–32 = *прыметнік* Г 184; *prypadak* L 11 = *прыпадак* Г 185; *rod* L 11 = *род* Г 185; *siaredzina słowa* „śródgłos, pozycja śródgłosowa” L 5 = *сярэдзіна слова* Г 181; *słowa* L 2–7 = *слова* Г 181, 183; *wyhawarywać* „wymawiać” L 3–4 = *выгаварываць* Г 184; *wyrażenie* „wyraz” L 9 = *выражэнне* Г 184; *zaimak* L 9, 40 = *займак* Г 184; *zakawyka* „przecinek” L 8 = *закавыка* Г 183; *znak* L 4 = *знак* Г 180, 181; *zyk* L 1, 3, 30 = *зык* Г 181, 183 albo *galasok* „dźwięk” G 184. Spośród wyrazów obcojęzycznych w obu gramatykach używane są tylko terminy *hramatyka* L Titelblatt = *граматыка* Г Titelblatt; *litera* L 4–5 = *літэра* Г 183.

Spośród podstawowych terminów Łuckiewicza i Kahańca **dywergencja częściciowa** figuruje na różnych poziomach językowych: a) dywergencja fonetyczno-ortograficzna: *prociażka* „myślnik” L 8 // *працяжка* Г 183; *stupieni pryraipnańnia* L 31 // *ступні прыроўнання* Г 186; *suhałosny (zyk)* L 1 albo *suhałosnaja (litera)* L 4 // *сагалосны* Г 184; b) dywergencja morfologiczna: *akanne* L 3 // *акаюшчы* Г 182; *udareńnie* „akcent” L 2 // *бэзударны* „nieakcentowany” G 182; *dwukropie* „dwukropek” L 8 // *двухкроп’е* Г 183; *nazwańnie* „nazwa” L 10, 12 // *назваюшчы* Г 184; *niedaskaz* „wielokropek” L 8 // *недаказ* Г 183; c) dywergencja słotwórcza: *piśmienstwa* „piśmiennictwo” L 52 // *пісьменнасць* Г 180; *prawopisańnie* „pisownia, ortografia” L 7 // *правопісма* Г 182; *pytnik* „znak zapytania” L 8 // *пытаннік* Г 183; *zlučok* „łącznik” L 8 // *злуч* Г 183; *zluč* „spójnik” L 10 // *злучок* Г 184, 189; *zwiazywacca* „związać się syntaktycznie” L 9 // *звязка* „związek syntaktyczny” Г 184; d) dywergencja semantyczna: *hutarka I* „rozmowa” L 3; *hutarka II* „dialekt” LBT 23 // *славянская гутарка* „język słowiański” Г 181; *rawiedańnie* „syntagma” L 9 // *наведанне* „syntagma; zdanie” Г 184; [pojęcie „zdanie” wyraża Łuckiewicz poprzez termin *skaz*]; *skład* „zgłoska; budowa, struktura, skład” L 2–9 // *склад* „zgłoska” Г 183; *znak biazzyčny* „znak przestankowy” L 8 // *бяззычны знак* „znak fonetyczny” Г 184; e) dywergencja leksykalna przydawki: *znak biazzyčny* „Satzzeichen” L 8 // *знак застановачны* Г 183, 184.

Całkowita dywergencja na planie wyrażenia pomiędzy obiema gramatykami wykazała się tylko w wypadku 11 terminów: *admiena čynnikoj* „odmiana czasowników, koniugacja” L 47 // *спражэнне* Г 180 albo *зме-*

на чыннікаў Г 187; *admiana imiennikoi, prymietnikoi, ličebnikoi* „odmiana rzeczowników, przymiotników, liczebników” L 9–50 // *скланенне іменнікаў* i t. d. Г 180, 185 albo *змена іменнікаў* i t. d. Г 185; *čysto* „liczba (gramatyczna)” L 11–12 // *лічба* Г 185; *hałasny (zyk)* albo *hałasnaja (litera)* „samogłoska” L 1 // *самагалосны* Г 184; *ład „tryb”* L 47 // *укланенне* Г 187; *hałasnaja [litera]* L 6 „znak samogłoskowy” // *самагалосны знак* Г 184; *suhłasnaja litera* „znak spółgłoskowy” L 1, 8 // *сагалосны знак* Г 184; *prysłowak* „przyimek” L 10, 67 // *прэдслоў* Г 184, 188, 189; *skaz „zdanie”* L 9 // *наведанне* Г 184; *skaźnik „przysłówek”* L 10, 66 // *паясняч* Г 184, 188; *stan „strona”* L 8 // *залог* Г 187.

Rozmaita objętość tekstu obu gramatyk doprowadziła do tego, że nie wszystkie u Łuckiewicza występujące terminy mają odpowiedniki w pracy Kahańca. Do tych brakujących ekwiwalentów zalicza się m.in. następujące terminy: *adznaka „cecha”* L 3, 5, 9; *časći mowy* L 9; *čynnaść* L 45; *hołas* L 1; *kaniac słowa* L 6; *kropka z zakawykaj „średnik”* L 8; *pačatak słowa* L 4; *paradak sloŭ „szyk wyrazów”* L 9; *paŭhałasny „samogłoska zredukowana typu j, ŭ”* L 1; *pieramiena (słowa) „zmiana językowa”* L 63; *prymieta „cecha”* L 26; *pytańnie* L 11; *reč „rzecz, przedmiot”* L 10; *skarocėńnie „skrót, skrócenie”* L 28; *składnia* L 23; *udwajeńnie „podwójenie”* L 23; *ustaŭka „przyrostek”* L 14, 59; *wymowa* L 8; *wywod „wywód słowa; derywacja”* L 51; *zamiena* L 2, 3; *zmiakcėńnie* L 13; *značėńnie* L 9.

Łuckiewicz używał w swojej gramatyce więcej greko-łacińskich terminów aniżeli Kahaniec. Zapożyczone przez Łuckiewicza z języków klasycznych (z reguły poprzez język polski lub rosyjski) terminy *akcent, assymilacja, etymologija, fonetyka, forma, kakofonia, syntaksis, activum, passivum* oraz *locativus* nie spotyka się w rozprawie Kahańca. Również w zakresie dwu- lub wielowyrazowych terminów napotyka się często na zdumiewającą konwergencję w obu gramatykach. Niektóre jedno- i wielowyrazowe terminy spotyka się jednak tylko w gramatyce Kahańca, przy czym chodzi tu o terminy z zakresów grafiki, pisowni, fonetyki oraz morfologii: a) grafika, ortografia: *абэцадла „alfabet, abecadło”* Г 180, 181; *простыя сагалосныя „spółgłoski napisane tylko przez jedną literę”* Г 184; *складаныя сагалосныя „spółgłoski wyrażane przez kilka liter”* Г 184; *знак зычны „znak dźwiękowy”* Г 180; b) fonetyka: *галасок „dźwięk”* Г 184; *знак кароткасці* Г 184; *знак мяккасці* Г 184; *знак гаспраты „znak asybilacji”* [d' > dz', t' > c'] Г 184; *полешук окае* Г 182; *беларусы гавораць д з прысвістам [дз]* Г 181; c) morfologia: *увелічылныя іменнікі „rzeczowniki zgrubiałe”* Г 184; *умяньшытыя іменнікі „rzeczowniki zdrobniałe”* Г 184; *збіратныя іменнікі „nazwy zbiorowe”* Г 185 (por. jednak *zbornyje ličebniki* L 34); *паяснячы чыслёныя „przysłówki liczebne”* Г 188; *залезныя*

прыметнікі Г 186; *незалежныя прыметнікі* Г 186; *прыпадак водзвыву „wołacz”* Г 186.

Uwagi

Przykłady z obu gramatyk cytuję według stron, a nie według rozdziałów lub paragrafów. Cytaty z gramatyki Łuckiewicza podaję w oryginale pisma łacińskiego; cytaty z gramatyki Kahańca podane są cyrylicą.

Skróty źródeł

L – Anton Łuckiewič: Bielaruskaja hramatyka. Čaść I. Fonetyka i etymologija. Wilnia. 1916 hod. 72 S. [rękopis hektograficznie powielony].

Г – Германовіч І. К.: Беларускія мовазнаўцы. У двух тамах. Складанне, прадмова М. Р. Прыгодзіча, І. С. Роўды. Т. 1. Мінск 2006.

ЛВТ – Луцкевіч А.: Выбраныя творы. Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. Укладаньне, прадмова, камэнтары, індэкс імёнаў, пераклады з польскае і нямецкае А. Сідарэвіча. Мінск 2006.

Literatura

Германовіч-Абабурка 1994 – Беларуская мова. Энцыклапедыя. Пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск 1994.

РЭЗЮМЕ

У артыкуле разглядаюцца ў параўнаўчым аспекце дзве граматыкі: адна Каруся Каганца і другая Антона Луцкевіча. Выяўляюцца ды падкрэсліваюцца сыходжанні іх граматык па структуры, зместу, спосабах падачы матэрыялу, дэфініцыях, а таксама тэрміналогіі. Сыходзіцца ў іх і класіфікацыя ўсяго інвентара гукаў, а на ўзроўні марфалогіі – граматычных катэгорый, субкатэгорый ды семантычных груп акрэсленых частак мовы. Каганец абашпіраўся, відаць, на рускую граматычную традыцыю, а Луцкевіч наадварот – на польскую граматыкаграфію (што выяўляецца асабліва ў вырашэннях пытанняў графікі, правалісанія і фанетыкі). Граматыка Луцкевіча бачыцца больш вартаснай, чым праца Каганца. Значная частка граматыкі Луцкевіча, напісаная ім, як мяркуецца, некалькі гадоў пасля выхаду граматыкі Каганца, з’явілася ў выніку самастойнай і арыгінальнай працы гэтага аўтара.

Ключавыя словы: беларуская мова, кадыфікацыя літаратурнай мовы, напісанне граматыкі, фанетыка, марфалогія, мовазнаўчая тэрміналогія, Карусь Каганец, Антон Луцкевіч.

STRESZCZENIE

Wspólne cechy obu gramatyk odnośnie struktury, treści, sposobu przedstawiania, definicji, jak również terminologii są nie do przecoczenia. W zakresie fonetyki dotyczy to klasyfikacji inwentarza dźwięków, w obrębie morfologii gramatycznych kategorii oraz subkategorii jak również semantycznych grup określonych części mowy. Kahaniec opierał się raczej na rosyjskiej gramatycznej tradycji, Łuckiewicz przeciwnie na gramatykografii polskiej (co uwidacznia się szczególnie w pytaniach dotyczących grafiki, pisowni oraz fonetyki). Obydwaj wymienieni autorzy nie mieli wykształcenia filologicznego, co pod pewnymi względami odbiło się niekorzystnie na interpretacji niektórych faktów językowych. Pod względem objętości oraz poziomu naukowego gramatyka Łuckiewicza przewyższa pracę Kahańca. Ponieważ gramatyka Łuckiewicza sporządzona została przypuszczalnie kilka lat po pracy Kahańca, wnioskuje się z tego, że Łuckiewicz był zaznajomiony z pracą Kahańca i wzorował się na niej w pewnych wypadkach. Szczególnie przemawia za tym fakt, że liczne terminy gramatyczne pokrywają się w obu pracach. Znaczna część gramatyki Łuckiewicza powstała jednak jako wynik samodzielnej, oryginalnej pracy autora.

SUMMARY

THE HISTORY OF BELARUSIAN GRAMMATICOGRAPHY:
KARUS KAHANETS' AND ANTON LUTZKIEVICH'S HANDWRITTEN
GRAMMARS FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE

The article discusses early attempts of codification of modern Belarusian literary language made by an artist Karus Kahanets and a politician Anton Lutzkevich, the authors of handwritten unpublished school grammars, at the beginning of the 20th century. A comparative analysis revealed close connection between the two grammars in the field of phonetics, morphology and linguistic terminology.

Key words: Belarusian language, codification of literary language, grammar writing, phonetics, morphology, linguistic terminology, Karus Kahanets, Anton Lutzkevich.